

מדוע לא ניתנה התורה לאבות

מים ראשונים: ידועה הדרשה המתבססת על הפסוק במשלי ח כב: "ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז" שהתורה קדמה לבריאת עולם (פסחים נד ע"א, בראשית רבה א ח ועוד),¹ מוטיב שהורחב בספרות הקבלה לרעיון שהעולם נברא עפ"י ספר התורה.² וידועים גם צדיקים בספר בראשית: חנוך, נח, מלכי צדק, שם ועבר, וכמובן אבות האומה: אברהם, יצחק ויעקב שקדמו למתן תורה. אז למה לא ניתנה להם התורה? למה אחרי שקידשו את האמונה באל אחד וזכו למספר התגלויות ודיבור עם השכינה, לא צוו בפשטות: זו תורתך, קחו אותה וחיו על פיה? למה לא מתן תורה בספר בראשית לאבות, אלא רק בספר שמות לבנים? למה "להסתיר" את תכנית הבריאה מהבריאה ורק אחרי אלפיים שנה להוציאה לאור? למה "אנכי ה' אלוהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" ולא: אנכי ה' בורא שמים וארץ, כמו מטבע הלשון "קונה שמים וארץ" שטבע מלכי צדק וחזר ואישש אברהם?³

רש"י הראשון על התורה – למה ספר בראשית

אמר רבי יצחק: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ"החודש הזה לכם" (שמות יב ב), שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל. ומה טעם פתח בבראשית? משום: "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים" (תהלים קיא ו), וכו'.⁴

רמב"ם פירוש המשניות חולין פרק ז משנה ו – תוקף כל המצוות הוא מסיני

משנה: גיד הנשה ... נוהג בטהורה ואינו נוהג בטמאה. רבי יהודה אומר אף בטמאה ... מבני יעקב נאסר גיד הנשה ועדיין בהמה טמאה מותרת להן.⁵ אמרו לו: בסיני נאמר אלא שנכתב במקומו: **פירוש הרמב"ם:** מסיני נאסר⁶ - והוא, שאתה צריך לדעת, שכל מה שאנו נוהרים ממנו או עושים אותו היום, אין אנו עושים זאת אלא מפני צווי ה' על ידי משה, לא מפני שה' צוה בכך לנביאים שקדמוהו ... אין אנו אוכלים אבר מן החי לא מפני שה' אסר על בני נח אבר מן החי, אלא מפני שמה אסר עלינו אבר מן החי במה שנצטווה בסיני ... וכן אין אנו מלים בגלל שאברהם מל את עצמו ואנשי ביתו, אלא מפני שה' צונו על ידי משה להימול כמו שמל אברהם עליו השלום. וכן גיד הנשה אין אנו נמשכים בו אחרי אסור יעקב אבינו אלא צווי משה רבינו, הלא תראה אמרם שש מאות ושלש עשרה מצות נאמרו לו למשה בסיני, וכל אלה מכלל המצוות.⁷

¹ כך גם בהתבסס על הפסוקים במשלי ח ל-לא: "וְאֵהָיָה אֲצִלוֹ אֲמֹן וְאֵהָיָה שְׁעָשִׂים יוֹם יוֹם מִשְׁחֶקֶת לִפְנֵי בְּכָל עֵת: מִשְׁחֶקֶת בְּתֵבֶל אֲרָצוֹ וְשְׁעָשִׂי אֶת בְּנֵי אֲדָם". ראו בראשית רבה ח ב, אבות דרבי נתן נוסח א פרק לא ועוד.
² זוהר פרשת תרומה: "ובגין דכד ברא קודשא בריך הוא עלמא אסתכל בה באורייתא וברא עלמא ובאורייתא אתברי עלמא".
³ וחזרו ונקטו בתואר זה לקב"ה נביאי ישראל, בתפילת חזקיהו מלכים ב יט טו: "אַתָּה עֲשִׂיתָ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ", הרבה בישעיהו כגון מב ה: "כֹּה אָמַר הָאֱלֹהִים ה' בּוֹרֵא הַשָּׁמַיִם וְנוֹטֵימָהֶם רַקֵּעַ הָאָרֶץ וְצִאֲצָאֶיהָ", ירמיהו לב יז, זכריה יב א ועוד רבים.
⁴ כך בחר רש"י לפתוח את פירושו לתורה וכבר דנו רבים וטובים ברש"י זה ואף אנו שלחנו בו יד בדברינו **רש"י הראשון על התורה** בפרשת בראשית, ועם כל ניסיונותינו להתחקות אחר מקורות רש"י במדרשים (רבה, תנחומא, שיר השירים), לא מצאנו מזר לשאלה הפשוטה מה בעצם מבקש רש"י לומר כאן? שבעינינו של "התורה", אפשר היה בעצם לדלג על ספר בראשית? אבל גם "התורה" בהגדרתו לא מתחילה במעמד הר סיני, אלא במצוות שנצטוו בני האבות במצרים, וגם זה לפני מתן תורה. נראה שעפ"י שאלת רש"י קו פרשת המים עובר בין האבות לבנים, בין אברהם ומשה, ובין ספר בראשית ושמות. אך זו בדיוק שאלתנו: מה פשר קו פרשת מים זה? (תשובת רש"י לא מוחקת את מהות השאלה). ואנו מוסיפים ושואלים, לא רק למה לא ניתנה התורה לאבות ולצדיקי ספר בראשית, אלא גם למה לא נכרכה עם בריאת העולם? בראת עולם ואדם, למה לא נתת לו את 'תכנית העולם' (מערכת ההפעלה) לפני או לפחות אחרי שחטא? ואיפה כל מעשי האבות שהם סימן לבנים? איפה 'תורתן' של האבות? ולהלן נראה את אחד ממקורותיו של רש"י בשיר השירים רבה.

⁵ מה ששואלים גם על סיפור נח והמבול, מה פשר חיות טהורות וחיות שאינן טהורות.

⁶ בסיני או מסיני, נאמר או נאסר. חילופי גרסאות כאן, אבל המשמעות היא ברורה.

⁷ רמב"ם מציב כאן עקרון מרכזי במחשבת ישראל: תוקף כל המצוות והחיוב בהם, יסודם במעמד הר סיני, כולל מצוות שניתנו כבר לאבות. עקרון זה מצוטט לא מעט בספרות חכמי הדורות, ראו כדוגמה פירוש משך חכמה דברים לג ד על הפסוק: "תורה צוה לנו משה", שנבואת אברהם הייתה אמנם בדרגה גבוהה, אך כזו שנביא אחר שיתן אות או מופת עשוי היה להכחישה: "כי קודם מתן תורה היה אפשר לפקפק, ובבוא נביא אחר באות ומופת לבטל - למי יאמין יותר?", אך נבואת משה הייתה "על ידי ראייה מוחשית בפרסום גדול במעמד כמה רבבות אלפים ישראל ... לזה הורה רבינו (הוא הרמב"ם) לעיקר גדול כי לא נצטוונו רק ממה שהש"ת צוה על ידי משה שנימול כמו שאמר לאברהם". אך בספר המצוות מצווה רט"ו וביד החזקה הלכות מילה כותב הרמב"ם שיסוד מצוות מילה, כולל איסור כרת למי שלא מל, הוא בציווי לאברהם אבינו (ראו מקורות אלה בדברינו **ביום השמיני ימול** בפרשת תזריע). נראה שרמב"ם מנסה כאן לפשר - תוקף המצוות עבורנו הוא מעמד הר סיני, אבל יש גם מסורת אבות. הציווי בהר סיני מוסיף כמובן מצוות רבות, אבל בה בעת גם מתקף נהגים ומצוות שהיו כבר בימי האבות. האם פשרה זו עונה לשאלתנו המרכזית? מה היה חסר בהתגלות לאברהם ובציווי על המילה שנקשרה לברית הארץ וניתנה בציווי לדורות, ככתוב: "וְאֵתָה אֶת בְּרִיתִי תִשְׁמַר אֶתָה וְזָרְעֶךָ אַחֲרָיִךְ לְדֹרֹתֶם"? למה לא ניתן תוקף זה לאבות? למה "תורת משה" ולא 'תורת אברהם, יצחק ויעקב'? למה "עקב תשמעון" של משה ולא "עקב אשר שמע אברהם בקלי וישמר משמרת מצייתת חקותי ותורת" (בראשית כו ה)?

מדרש תהלים קיט ד – מי הם "אשרי תמימי דרך"

"אשרי תמימי דרך" (תהלים קיט א) - זה דור המדבר.⁸ אמר חזקיהו בר חייא: צפה הקב"ה שאין דור אחר יכול לקבל את התורה כאותו הדור וצִפְנָה להם⁹ ... א"ר ברכיה בשם ר' חנינא בר אבהו: הכתוב והקב"ה מקלסין לאותו הדור, שנאמר: "זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור" (תהלים קה ח) - פרוטים שבדור.¹⁰ תדע לך שהיו תמימים: באו לים ואמר להם לירד לים וירדו, וכן לצאת למדבר ויצאו, אמר להם לקבל את התורה וקבלו, ועד שלא אמר להם לקבל, אמרו: "כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע" (שמות כ"ד) ... ולא פירש להם מתן שכרן של מצות ולא השיבו לו דבר. לכך נאמר: "זכר לעולם בריתו", וכן: "אשרי תמימי דרך".¹¹

שיר השירים רבה פרשה א הביאני המלך חדריו – ספר בראשית בזכות ספר שמות

"הביאני המלך חדריו" - ר' ינאי אמר: לא היתה התורה צריכה להידרש אלא מהחודש הזה לכם. ומפני מה גילה הקב"ה לישראל מה ביום ראשון ומה ביום שני עד יום ששי? בזכות שאמרו: "כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע" (שמות כד), מיד גילה להם ... וכי מניין יבוא אליהו בן ברכאל הבוזי ויגלה לישראל חדרי בהמות ולויתן? ומניין יבוא יחזקאל ויגלה להם חדרי מרכבה וכו'.¹²

שיר השירים רבה פרשה א – הערבים שהתקבלו ואלה שנפסלו

בשעה שעמדו ישראל לקבל התורה, אמר להם: אני נותן לכם תורת - הביאו לי ערבים טובים שתשמרוה ואתננה לכם. אמרו: אבותינו עורבים אותנו. אמר להם הקב"ה: אבותיכם יש לי עליהם. אברהם יש לי עליו שאמר: "במה אדע כי אירשנה" (בראשית טו), יצחק יש לי עליו שהיה אוהב לעשו ואני שנאתיו, שנאמר: "ואת עשו שנאתי" (מלאכי א), יעקב שאמר: "נסתרה דרכי מה" (ישעיה מ כז).¹³ אלא, הביאו לי ערבים טובים ואני נותנה לכם. אמרו לפניו: רבש"ע, נביאינו ערבין לנו. אמר להם: יש לי עליהם, שנאמר: "והרועים פשעו ביי" (ירמיה ב ח) וכתוב: "כשועלים בחרבות נביאיך ישראל היו" (יחזקאל יג ד). אלא הביאו לי ערבים טובים ואתננה לכם. אמרו: הרי בנינו עורבים אותנו. אמר הקב"ה: הא ודאי ערבים טובים! על ידיהם אתננה לכם, זהו שכתוב: "מפי עוללים ויונקים יסדת עוז" (תהלים ח ג).¹⁵

⁸ פרק קיט (שבשל מבנהו עפ"י האלף ב"ת נבחר לאותיות הנפטר בבתי העלמין) מלא שבח ותהילה לתמימי הדרך: "ההלכים פְּתוּרֵת ה': אֲשֶׁר־יִצְרִי עֲדֹתָיו בְּכָל לֵב יִדְרְשׁוּהוּ: אֵף לֹא פָּעְלוּ עוֹלָה בְּדַרְכָּיו הִלְכוּ וכו'". ומי הם? דור המדבר שקיבלו את התורה.

⁹ שמר את מתן תורה לדור יוצאי מצרים, שהרי כל גאולת מצרים הייתה במטרה "תעבדון את האלהים על ההר הזה".

¹⁰ ובנוסחאות אחרות: פשוטים שבדור.

¹¹ אבל בנוסח ויקרא רבה ב י "תמימי הדרך" הם דווקא צדיקי ספר בראשית: אדם, נח, אברהם, יצחק, יעקב ויוסף שקיימו את התורה: "עד שלא ניתנה תורה להם והם עשו אותה מאליהם. לפיכך אהבם הקב"ה אהבה גמורה והשוה את שמם לשמו הגדול". וכך גם במדרש תהלים הנ"ל בסיומ ג שם: "שהלכו עמו בתמימות". לפי שיטה זו, נשוב ונשאל: מה גרע חלקם של "תמימי הדרך" של ספר בראשית מול צאצאיהם "תמימי הדרך" של ספר שמות, האם תמימותם לא הספיקה לקבל את התורה? ועל דרשת חזקיהו בר חייא לעיל שדור המדבר הם תמימי הדרך – עובדה היא שהם קיבלו את התורה, נשאל: האמנם? דברים רבים נאמרו על דור זה שיצא מעבדות לחירות וראה ניסים גלויים - הוא דור מקבלי התורה; אך הוא גם הדור שחטא בעגל ובמרגלים, דור שהימרה בים סוף (תהלים קו ז) "וימרו על ים סוף" והמדורשים עליו) - דור המדבר שלא זכה להיכנס לארץ. אור וחושך משמשים בערבוביה בדור מיוחד זה. "נתבעים לעגל ונותנים, נתבעים למשכן ונותנים" (ירושלמי שקלים פרק א הלכה א). אך מעל לכל עומדת התמימות: "לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה". ראו דברינו [חסד נעורים](#) בפרשת מטות. האם זו סיבה מספקת להעדתם על דור האבות? האם לא נאמר גם על אברהם שהיה תמים ויעקב תם?

¹² הנה אחד ממקורותיו של רש"י ממנו (וכן ממדרש תנחומא בובר בראשית יא) לקח את השאלה למה ספר בראשית, אבל לא את התשובה. ומה תשובת מדרש זה? בזכות שקבלו הבנים את מצוות התורה ואמרו "כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע", קבלו גם את ספר בראשית. ואיפה אגב נאמר לדור הבנים על מעשה בראשית? בעשרת הדברות של פרשת יתרו, במצוות השבת (מצווה שלא נזכרת בכל ספר בראשית ומאידך זה האזכור היחיד בתורה של הקב"ה כבורא שמים וארץ, חוץ מספר בראשית כמובן). אך היא הנותנת, עכשיו שניתן לישראל ספר בראשית, אנו מוצאים בו לא רק את נפלאות הבריאה וחדרי מרכבה, כי אם גם מעשי האבות סימן לבנים (ומעשי שאר הצדיקים כמו נח ומצוות שהצטווה) והדרא קושיה לדוכתיה (חוזרת השאלה למקומה): למה לא ניתנה לאבות האפשרות לומר "נעשה ונשמע"? למה הם שחיו בתקופות היותר בראשיתיות, לא זכו לשלב את התורה עם העולם שסביבם? למה לא זכו לעסוק במעשה בראשית ומרכבה עם קיום תורה ומצוות? לרבן יוחנן בן זכאי ותלמידיו - כן (חגיגה יד ע"ב), ולאברהם, יצחק ויעקב – לא? והרי יחידים ומיוחדים ותמימים היו, חכמים ומבינים (חגיגה פרק ב משנה א)! הקשר מספר שמות אחורה לספר בראשית מאד מעניין, אבל למה לא (גם) הקשר הפשוט מבראשית לשמות, מהאבות לבנים?

¹³ ראו שם הפסוק המלא: "לְמָה תֹאמַר יַעֲקֹב וְיִתְדָבֵר יִשְׂרָאֵל נִסְתָּרָה דְרָכֵי מֵה' וּמֵאַלְהֵי מִשְׁפָּטֵי יַעֲבֹר".

¹⁴ גם כאן יש לקרוא את הפסוק המלא: "הַפְּהַנִּים לֹא אָמְרוּ אֵינָה ה' וְתַפְּשֵׁי הַתּוֹרָה לֹא יִדְעוּנִי וְהָרַעִים פְּשְׁעוּ בִּי וְהִנְבִּיאִים נִבְּאוּ בְּעַל וְאַחֲרָי לֹא יוֹעִלוּ הִלְכוּ". "הכהנים" לא מוצעים במדרש כלל.

¹⁵ מוטיב ערבות ומעורבות הטף ותינוקות של בית רבן שיסודה במעמד הר סיני – שותפות הדורות הבאים, הוא נאה ויפה, וכבר הארכנו לדון במדרש זה ודומיו בדברינו [ספכם](#) בפרשת נצבים. ראו גם דברינו [והודעתם לבניך ולבני בניך](#) בפרשת ואתחנן. הנה הבנים זכו לתורה, משום שמצאו ערבים טובים. אך גם בני ישראל במעמד הר סיני לא היו ראויים את התורה אלמלא ערבו את בנייהם. אז למה לא האבות, האם בניהם של האבות לא היו ראויים כערבים? האם זו הסיבה שמדרש מונה לא רק את אברהם ש"יש לי עליו", אלא גם את יצחק ויעקב? ומי הם יוצאי מצרים מקבלי התורה שעורבים את בניהם, אם לא צאצאי אברהם יצחק ויעקב?

הערת ביניים: לא נפקד מקומו של הנושא שלנו גם מעולם הפיוט. ראו [במחקרה של פרופ' שולמית אליצור](#), אזכור של פיוטים קדומים ושירי עם בארמית, חלקם מתארים בצורה משעשעת את התורה כבת מלך מפונקת אשר אביה מבקש להשיאה ושואל אותה: "למאן בעית למהוויא" (למי את רוצה להיות היינו להינשא?), אך היא מוצאת פסול בכל אחד מהחתנים המוצעים לה (אדם, נח, האבות בנמשל), עד שמגיע החתן הראוי הוא משה. בפיוטי הקליר לשבועות מסרבת התורה להינתן לאברהם משום שחטא ב"במה אדע כי אירשנה", ויצחק משום שקרב את עשו, ויעקב משום שאמר: "נסתרה דרכי מה". אבל פיוטים אחרים כר' יוחנן הכהן, מרחיקים לכת ומוצאים באבות האומה פגמים קשים הרבה יותר, כגון על אברהם שהלך לעקוד את יצחק "אבל על יחידו לא קנה רחמים, ושלח ידו כאכזר לשפוך דמים", בעוד ש"היה לו להתחנן לפניך ולבקש רחמים, ולחשוך יחידו מאש פחמים"; וכן על יעקב שרימה את יצחק אביו.¹⁶

אור החיים דברים ז יב פרשת עקב – ברית הבנים גדולה מברית האבות

עוד ירצה על זה הדרך עקב תשמעון וגו' - לא תצטרכו ליכות בטוב ה' ובחסדו מצד שבועת האבות, אלא תזכו מצד עצמיכם לשמור ה' לכם הברית וגו' שנשבע לאבותיכם. כי אינו דומה הבא ליכות בשביל עצמו כמו ליכות בשביל אבותיו. והוא שדקדק לומר **לך את הברית** ... שהלא אברהם זכה לכל הכבוד לצד מעשיו, ואם ישראל ישמרו תורת ה' למה יגרעו לבא בכח זכות אבות? ואדרבא, שלהם גדול משל אבותיהם כי הם עמדו על הר סיני, וגם היותם מצוים בתורה ובמצות, מה שאין כן האבות שלא נתנה להם התורה. ומעתה גדול כח הבנים כשיטיבו מעשיהם מכח האבות.¹⁷

מסכת יומא דף כח עמוד ב - קיימו האבות את התורה

אמר רב: קיים אברהם אבינו כל התורה כולה, שנאמר: "עֲקֵב אֲשֶׁר שָׁמַע אֲבְרָהָם בְּקִלְיָ וַיִּשְׁמַר מִשְׁמַרְתִּי מִצְוֹתֵי חֻקֹּתַי וְתוֹרָתַי". אמר ליה רב שימי בר חייה לרב: ואימא שבע מצות! - הא איכא נמי מילה. - ואימא שבע מצות ומילה! - אמר ליה: אם כן מצותי ותורתי למה לי? אמר רבא ואיתימא רב אשי: קיים אברהם אבינו אפילו עירובי תבשילין, שנאמר תורת - אחת תורה שבכתב ואחת תורה שבעל פה.¹⁸

והעיקר, מה יש לקב"ה על האבות (נתעלם לרגע מהנביאים), הבנים שזכו בסוף לקבל את התורה, מושלמים היו? ראו הדרשות על הפסוק בתהלים עח: "ויפתוהו בפיהם ובלשונום יכזבו לו", בדברינו **מי פיתה את מי בסיני**, ובפרט שמות רבה מב ח שם ומדרש דברים רבה (ליברמן) פרשת דברים. נראה שעם כל יופיו הדרשני של מדרש זה, לעניינינו, נשארנו עם השאלה: למה הבנים ולא האבות?

¹⁶ האם זו תשובה, פסילת האבות? וכי התורה ניתנת רק לבני אדם מושלמים? מעבר לדיון בדמות האבות עצמם שהוא נושא לספר בראשית (ראו דברינו **נטלתי ספר בראשית וקראתי בו** בפרשת וישב), מה טוען משה למלאכים שהתנגדו למתן התורה לבני האדם: "מה כתיב בה: לא תרצח לא תנאף לא תגנוב! קנאה יש ביניכם, יצר הרע יש ביניכם?" (שבת פט ע"א). בכך מסנגר משה על כל בני האדם בחולשותיהם - "תמימי דרך" שיש להם גם יצר הרע, אז במה נגרע חלקם של האבות? וכי מלאכים הם היו?

¹⁷ כבר הרחבנו לדון בפירוש זה של אור החיים בדברינו **זכות אבות** בפרשת בחוקותי וכאן רק נביא את הדרוש לנושאנו. פירוש זה של אור החיים הוא על הפסוק בראש פרשת עקב, דברים ז יב: "וְהָיָה עֲקֵב תִּשְׁמַעוּן אֶת הַמִּשְׁפָּטִים הָאֵלֶּה וְשִׁמְרֶתֶם וְעִשִּׂיתֶם אֹתָם וְשָׁמַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְךָ אֶת הַבְּרִית וְאֶת הַחֻסֵּד אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם". אור החיים מבקש לשבח את דור הבנים שזכו למתן תורה והם "מצוים בתורה ובמצוות", מה שלא זכו לו האבות. "גדול כח הבנים מכח האבות" (בתנאי שיטיבו מעשיהם). אור החיים מבקש לשאת את ראשם של הבנים, שיכירו שיש להם זכויות משלהם ואינם צריכים להזדקק כל העת לזכות האבות, אך זו בדיוק שאלתנו: במה זכו הבנים יתר על האבות? מדוע לא ניתנה זכות התורה לאבות? במה עדיף "עקב תשמעון" של משה על פני "עקב אשר שמע אברהם בקלי וישמר משמרתתי מצותי חקותי ותורתתי" (בראשית כו ה) של אברהם? בין השיטין, אפשר אולי לשמוע כאן את המוטיב "בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו" (סנהדרין קה ע"ב), או אולי גם "מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו" (חולין ז ע"א, ראו פירוש רש"י שם), ושמא גם "פגם הכתוב כבוד צדיק בקבר מפני כבוד צדיק בשעתו" (ירושלמי קידושין א ח). האבות וודאי לא יכעסו לנוכח פירוש זה של אור החיים ועל מדרש שיר השירים רבה לעיל בנושא הערבות (אולי כן קצת על הפיוטים ...), אבל האם זו תשובה ולוא חלקית לשאלתנו?

¹⁸ ובמסכת קידושין פרק ד משנה יד: "מצינו שעשה אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא ניתנה". רבים טובים נדרשו לאמירה זו ואף אנו שלחנו בה יד בדברינו **קיימו האבות את התורה** בפרשת תולדות ובדברינו **מצוות טרום סיני** בפרשת לך לך. רבים נדרשו לרעיון זה ושאלו: האמנם קיימו האבות את כל התורה (מהר"ם מלובלין בבא מציעא ע"ב - לא, עדיין נחשבו לבני נח), האם קיימו רק מדרבנן ולא מדאורייתא (שו"ת שואל ומשיב), האם רק כמי שאינו מצווה ועושה (שו"ת לבושי מרדכי אורח חיים), האם קיימו את התורה בדרך ארץ: "כרופא המצווה את החולה" (שיעורי דעת חלק ג), ומה בדיוק למדו ולימדו בבית **מדרשם של שם ועבר** ועוד. ראו גם פירוש אפריון (ר' שלמה גאנצפריד מחבר קיצור שולחן ערוך) פרשת במדבר שעל בסיס האמירה שהאבות קיימו את התורה מסביר שמתן תורה לא היה בכפיה גמורה ומרכז את האמירה בגמרא שבת: "כפה עליהם הר כגיגית", וזה לשונו: "האבות כבר השכילו לקיים כל התורה עד שלא ניתנה, והורישו זאת לבניהם אחריהם, והוכשרו כולם לקבל את התורה בטהרה, אך שבמצרים נתגשמו מרוב עבודה והיתה הכפיה רק להסיר את המסך המבדיל". אחרים, כנחלת יעקב (ר' יעקב מליסא) בפירושו לבראשית מט א על ברכת יעקב לבניו, מצמצמים את 'תורת האבות' לאמונה בלבד: "בימי האבות עדיין לא ניתנה התורה, וכל חשיבותו של אברהם [בתחילה] לא היה אצל הקב"ה רק בשביל שהיה מכיר אחדותו ואלוקותו ... בפי כל העולם". אבל אחרי נתינת התורה והמצוות בסיני: "אין די בהכרת אחדותו לבד" והעיקר הוא "קיום תורה ומצות", עד שאמר: "הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו (איכה רבה פתיחתא ב)". לעניינינו, אם נבין אמירה זו כפשוטה, הרי לנו שאפשר היה לקיים את התורה גם בלי מעמד הר סיני ואי לכך יש

רמב"ם הלכות עבודה זרה – השתלשלות האמונה וגילגוליה

בימי אנוש טעו בני האדם טעות גדול ונבערה עצת חכמי אותו הדור ... אמרו הואיל והאלהים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם ונתנם במרום וחלק להם כבוד והם שמיים המשמשים לפניו ראויין הם לשבחם ולפארם ולחלוק להם כבוד ... וכיון שארכו הימים נשתכח השם הנכבד והנורא מפי כל היקום ומדעתם ולא הכירוהו ... אלא יחידים בעולם כגון חנוך ומתושלח נח שם ועבר, ועל דרך זה היה העולם הולך ומתגלגל עד שנולד עמודו של עולם והוא אברהם אבינו.

כיון שנגמל איתן זה התחיל לשוטט בדעתו ... ולבו משוטט ומבין עד שהשיג דרך האמת והבין קו הצדק מתבוננו הנכונה, וידע שיש שם אלוה אחד ... וחבר בו ספרים והודיעו ליצחק בנו ... ויעקב אבינו למד בניו כולם ... לשמור מצות אברהם ... שלא יפסיקו מבני לוי ממונה אחר ממונה כדי שלא תשכח הלמוד, והיה הדבר הולך ומתגבר בבני יעקב ובנלוים עליהם ונעשית בעולם אומה שהיא יודעת את ה'.

עד שארכו הימים לישראל במצרים וחזרו ללמוד מעשיהן ולעבוד כוכבים כמותן ... וכמעט קט היה העיקר ששתל אברהם נעקר וחוזרין בני יעקב לטעות העולם ותעיותן. ומאהבת ה' אותנו ומשמרו את השבועה לאברהם אבינו עשה משה רבינו רבן של כל הנביאים ושלתו ... ובחר ה' ישראל לנחלה הכתירן במצות והודיעם דרך עבודתו וכו'.¹⁹

ספר תפארת ישראל פרק יז – נתינה לעם ולא ליחידים

ואיך יהיה ניתן הסדר התמידי אשר אין שנוי לו, לאברהם ליצחק וליעקב. כי במה שהם פרטיים, והפרט יש לו שנוי. כי כאשר מת אברהם - אין כאן אברהם. וכן יצחק, וכן יעקב, אין ראוי להם דרכי ה' אשר אין שייך שנוי בהם כלל ... ובשביל זה לא נתנה התורה עד שהיו ששים רבוא, כי מפני כי מספר ששים הוא מספר שלם, כמו שהתבאר בחבור גבורות ה' באריכות. ובחלק יש שנוי, לא בדבר שאינו חלק. וגם נתבאר בחבור באר הגולה בכמה מקומות מספר ששים, שהוא מספר כללי. ודבר זה ראייה ומופת חותך על נצחיות התורה שלא תשתנה אצלנו לנצח נצחים. כי אם היה לתורה שנוי, למה לא נתנה לאברהם ויצחק ויעקב.²⁰

להבין מה אירע בדרך? למה נתינה "בקולות ובברקים" לבנים, אחרי שהאבות קיימו את התורה בציונים ממוקדים ומדעתם ומתבוננתם? איפה חל הנתק? כיצד תמנע הנתינה השנייה נתקים דומים? ראו דברינו [כי לא תשכח מפי זרעו](#) בפרשת וילך וכן [מי ימנע את שכחת התורה](#) בדפים המיוחדים. ואם נאמר שקיום התורה של האבות היה חלקי באופן זה או אחר, שוב הדרא קושיה לדוכתא: למה באמת לא ניתנה להם במלואה? ביד האחת, האמירה שהאבות קיימו את התורה עונה לכאורה על שאלתנו, אך ביד השנייה, היא מעוררת שאלות קשות לא פחות: איזו תורה ניתנה לאבות ומה היה תוקפה? למה לא ניתנה להם במלואה וכהווייתה? מה אירע לתורה זו בדורות הבנים?

¹⁹ נראה להשלים דברים אלה של הרמב"ם, בדבריו בהלכות מלכים פרק ט הלכה א: "על ששה דברים נצטווה אדם הראשון: על עבודה זרה, ועל ברכת השם, ועל שפיכות דמים, ועל גילוי עריות, ועל הגזל, ועל הדינים ... הוסיף לנח אבר מן החי ... וכן היה הדבר בכל העולם עד אברהם. בא אברהם ונצטווה יתר על אלו במילה. והוא התפלל שחרית. ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפילה אחרת לפנות היום. ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית. ובמצרים נצטוו עמרם במצות יתירות. עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו". ראו שוב דברינו [מצוות טרום סיני](#) שם הרחבנו בדברים אלה של הרמב"ם ובתוספות רבות של מצוות שהמדרשים מייחסים לאבות. מקור שלישי (רביעי) של הרמב"ם הם דבריו בהלכות איסורי ביאה פרק יג, שם הוא מתאר את תהליך הגיור המלא שעברו בני ישראל בין יציאת מצרים ומתן תורה: "בשלושה דברים נכנסו ישראל לברית: במילה, וטבילה וקרבת". ראו דברינו [כולנו גרים](#) בחג השבועות. בחיבור מקורות אלה של הרמב"ם עם פירושו למשנה במסכת חולין המובאת לעיל (ויש מן הסתם עוד מקורות, כולל במורה נבוכים שנוזכר אולי בהמשך), מתקבלת תמונה של תהליך הדרגתי של אמונה, תורה וקיום מצוות, שייסודו בשבע מצוות בני נח ששש מהן כבר נתנו לאדם הראשון, מקבל חיזוק בתקופת האבות ומגיע לשיאו במתן תורה המלא בסיני - שהוא מתן התוקף לקיום המצוות לעם ישראל. התהליך שרמב"ם משרטט יכול לתת תשובה מסוימת לשאלתנו. האבות קיימו את התורה כפי שקיימו (הרמב"ם לא משתמש במטבע לשון זו וכנראה לא במקרה), אך "העיקר ששתל אברהם", נשכח ופסק בשעבוד מצרים (מה שלא סותר בהכרח את הדרשות שבמצרים שמרו על לשונם, לבושם, שמותם, לשון הרע ועוד, אבל אולי סותר את דבריו על המצוות שנתנו במצרים לעמם), וחודש בכל עוז במעמד הר סיני. ואנו נוסיף שתהליך הדרגתי זה שהיה רצוף וירידות ועליות, המשך גם אחרי מתן תורה בסיני, והיו 'קבלות תורה' נוספים כבירת יהושע, כינוס העם בשמואל, חנוכת מקדש שלמה, אמנת עזרא ונחמיה, כינוסי התנאים בכרם ביבנה אחרי חורבן המקדש ובאושא אחרי מרד בר כוכבא. ראו שוב דברינו [כי לא תשכח מפי זרעו](#) וכן [מי ימנע את שכחת התורה](#) ועוד [חדשים גם ישנים](#) בשיר השירים. והרי זה דומה מאד לתהליך החינוכי של כל אדם מישראל שבילדותו מקיים חלק מהמצוות מטעם חינוך, מקבל עול מצוות בהגיעו לגיל שלוש עשרה, וכל חייו אח"כ הם שרשרת ארוכה של עליות וירידות, בלימוד התורה, קיום המצוות ובאמונה.

²⁰ והוא ממשיך ומדגיש שאין שום הסבר אחר: "אין מספיק לך שום טעם וסברא בזה הענין", מדוע לא ניתנה התורה לאבות, מלבד זה: "שאברהם יצחק ויעקב הם פרטיים" (יחידים, בני שינוי), והתורה "שהיא תמידית נצחית בלי שנוי", יכולה להינתן רק "כאשר יש מקבל שהוא בלי שנוי כלל", היינו לעם של שישים ריבוא. הגם שבקרב העומדים לפני הר סיני היו ערב רב שנספח לבני ישראל ועפ"י מדרש "וחמושים עלו בני ישראל" רוב בני ישראל נשארו במצרים. בדרך זו של המהר"ל (רבה של פראג וקהילות אחרות מאה 16) הלכו רבים וטובים (לא ביררנו אם הוא הראשון שהעלה הסבר זה), ראו הדרשה בבראשית רבה ע ט פרשת ויצא: "ונאספו שמה כל העדרים ... אילו היו ישראל חסרים עוד אחד לא היו מקבלים את התורה", ופירוש יפה תואר (ר' שמואל ב"ר יצחק טורקיה מאה 16) שם שאומר: "לא ניתנה התורה לאבות, כי לכבוד נתינת התורה כולה ... הוצרך היות שם ס' רבוא, אשר בזה נכללו כל הפרצופים והדעות האפשריות". כך גם פירוש חתם סופר, תורת משה בראשית מג טז: "דהתורה לא נתנה ליחיד, וממה שמרר אותה האבות עד שלא נתנה, הוא משום דכוחם היה נכלל כלל ישראל שעתידין לצאת מהם". וכך גם בספר בית אלוקים למב"ט

ספרי דברים פסקא שמג "ה' מסיני בא" – הצעת התורה לאומות העולם

כשנגלה הקב"ה ליתן תורה לישראל, לא על ישראל בלבד הוא נגלה אלא על כל האומות. תחילה הלך אצל בני עשו. אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לו: מה כתוב בה? אמר להם: "לא תרצח". אמרו: כל עצמם של אותם האנשים ואביהם רוצח הוא ... הלך אצל בני עמון ומואב. אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לו: מה כתוב בה? אמר להם: "לא תנאף". אמרו לו: כל עצמה של ערוה להם היא ... הלך אצל בני ישמעאל. אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לו: מה כתוב בה? אמר להם: "לא תגנוב". אמרו לו: כל עצמם אביהם ליסטים היה, שנאמר: "והוא יהיה פרא אדם". וכן לכל אומה ואומה שאל להם אם מקבלים את התורה ... באו ישראל וקבלום. לכך נאמר: "ה' מסיני בא וזרח משעיר למו" (דברים לג ב).²¹

הרב עדו פכטר יהדות על הרצף - תורת אברהם מול תורת משה

הניגוד בין דמותו של אברהם לדמותו של משה ... תופעת האב המייסד הכפול של עם ישראל. משה הוא דמות מופת בעם ישראל, הוא נתן התורה והנביא הגדול ... דמות חד פעמית שלא תשוב על עצמה ... משה משמש כמייסדה של דת ישראל, אך דמותו נותרת בבדידותה. היא לא תוכל לשמש השראה לאף אחד מחניכיו ... אברהם, לעומת זאת, איננו אמנם אביה המייסד של דת ישראל, אבל באישיותו הוא משמש כדמות מעוררת השראה ... אברהם ביטא את דרכו של האדם המאמין בעולם ונותן פשר למושג הבחירה ... אישיותו ... היא בת הישג, והוא עצמו משמש מודל לחיקוי עבור כל אחד מבניו.²²

שו"ת לבושי מרדכי אורח חיים מהדורה קמא הקדמה – גדול מי שאינו מצווה ועושה

... עפ"י סברא, ודאי אינו מצווה ועושה עדיף ממצווה ועושה, וכמו שכתב גם באבודרהם. וא"כ תמה יקראו למה לאבות לא צוה ד' ולא נתן להם התורה, ויבחר בזרעם אחריהם ליתן להם התורה.²³ אלא ע"כ משום דבאמת אינו מצווה עדיף, והאבות יודעו ה' ימי תמימים שיקיימו כל התורה אף שלא ניתנה [ע"י יומא כח ע"ב] וטוב שלא יצטוו. אבל עכשיו להיותם גרוועים ופחותים מאבותיהם, ואם לא יהיה מצווה לא יקיימו התורה, הוצרך לצוות אותם.²⁴

שער היסודות פרק לא, ושוב בפירוש משך חכמה דברים לג ד שכבר הזכרנו לעיל (ראו דבריו במלואם במים האחרונים) בהסבר שנבואת אברהם ותורתו היו של יחידים וייתכן בה שינוי בעוד שנבואת משה ומתן תורה על ידו היו "על ידי ראייה מוחשת בפרסום גדול במעמד כמה רבבות אלפים ישראל ... וכולם עדי ראייה", ולא ייתכן בה שינוי.

²¹ היינו שביאת הקב"ה לסיני הייתה משעיר היא ארץ אדום ומסמלת את כל עמי המזרח. רבים טובים הרחיבו לדון בדרשה ידועה זו ואף אנו שלחנו בה יד בדברינו **כולנו גרים** בשבועות ובדברינו **תורה לאומית מול תורה אוניברסלית** בפרשת יתרו. השאלה ששואלים רבים והיא נוגעת גם לעניינינו, היא: האם פנייה זו לאומות העולם לקבל את התורה הייתה לצאת ידי חובה או שהיא כנה ורצינית (הכל כמובן בעיני הדרשן ומטרתו בדרשה זו). אם היא אכן רצינית, אזי יש כאן קריאה לאומות העולם: בואו תצטרפו לבני ישראל היוצאים ממצרים (שימו לב שכל העמים הנזכרים שם הם מצאצאי אברהם או קרובי משפחה) ויהיה קהל גדול עוד יותר משישים ריבוא. קריאה זו ממשיכה את מוטיב "אב המון גויים" של אברהם ומתאימה, בהקשר לנושא שלנו, הן לשיטה שהאבות קיימו את התורה, ואיתם חלקית גם נח, מלכי צדק, שם ועבר שקיימו בית מדרש ועוד, והן לשיטה שתורת האבות הייתה חלקית, ובכל מקרה שעבוד מצרים היה "איפוס", בני האבות שכחו הכל ומתן תורה היא התחלה חדשה. להתחלה חדשה או מחודשת זו מוזמנות בכנות גם אומות העולם. אך רק בני האבות נענו לה, מה שיוביל אותנו לדיון הבא על תורת משה מול תורת אברהם.

²² קטע זה לקוח מספרו של הרב עדו פכטר יהדות על הרצף בהוצאת כרמל, 2021. ראו דבריו גם **כאן**. נראה שגם הוא מצטרף לדעות של מתן תורה לעם לעומת מתן ליחידים, אך הוא משלב זאת עם הניגוד או שמא ההשלמה בין דמותו של אברהם לדמותו של משה, אשר באים לידי ביטוי גם ב'תורתם'. תורתו של אברהם המדגישה את המוסר, הצדק והיושר הטבעי (התורה האוטונומית, כהגדרתו של פכטר), משתלבת עם 'תורת משה' בפרט בספר דברים שם חוזר משה ומדגיש שוב ושוב את עשיית **הטוב והישר**. ראו דברי הנצי"ב בהקדמה לספר בראשית על "האבות שהיו ישרים" (בדברינו **ספר הישר** בפרשת ויחי). ואנו נבקש לשלב כאן גם את מאמרי חז"ל "עשרים ושישה דורות קדמה דרך ארץ את התורה" (ויקרא רבה ט ג), את "**מעשה אבות סימן לבנים**" (בדברינו בפרשת חיי שרה), ומנגד את דברי הרמב"ן (ויקרא יט ב) על "נבל ברשות התורה", ושוב את מאמרי חז"ל: "כל האומר אין לי אלא תורה, אף תורה אין לי" (בבמות קט ע"ב), ובית ראשון שחבר על שדנו דין תורה (בבא מציעא ל ע"ב) ועוד. ספר דברים סוגר את מה שספר בראשית פתח ותורת סיני בתוך. חזרנו לתהליך ההתפתחות שנזכר כבר לעיל סביב דברי הרמב"ם, וזכינו לשתי תורות. 'תורת אברהם' והאבות שישודו בציוויים ממוקדים, בהליכה צעד אחר צעד, בקיום התורה של יחידים מתוך הבנה והתבוננות בעולם שמסביב ולפיכך קשורה לבריאת העולם, לצד תורת משה שניתנה בסיני, בהתגלות, בקולות ובברקים ובמעמד הקהל כולו, וקשורה ביציאת עם שלם מעבודת לחירות, מעבודת בשר ודם לעבודת שמים.

²³ תמיהה על אלה ששואלים למה לא ניתנה התורה לאבות. יש לכך תשובה פשוטה כפי שהוא ממשך ומסביר. ²⁴ בהמשך דבריו הוא חוזר ומחזק את דברי חז"ל שגדול מי שמצווה ועושה (ראו הסוגיות בקידושין לא ע"א, בבא קמא פז ע"א, עבודה זרה ג ע"א), ומומלץ לעיין בהקדמה זו כולה ובשלמותה. עם זאת, בקטע שהבאנו (שמתחבר לדיון שם מה פשר קיום התורה ע"י המלאכים "שהתאוו לה"), מעלה רבי מרדכי יהודה ליב וינקלר (מזרח אירופה מאה 19) את הסברא שמי שאינו מצווה ועושה הוא העדיף ולפיכך לא ניתנה התורה לאבות – ראו שוב נוסח ויקרא רבה ב י על האבות תמימי הדרך שקיימו את התורה: "עד שלא ניתנה תורה להם והם עשו אותה מאליהם. לפיכך אהבם הקב"ה אהבה גמורה והשוה את שמם לשמו הגדול". והכלל "גדול המצווה ועושה" נאמר לבנים משום שהם "גרוועים ופחותים מאבותיהם" ואם לא יצוו (ולא ישבחו אותם על ציווי זה), לא יקיימו את התורה. הנה לנו שבח גדול לאבות שקיימו את התורה בדרכם. מנגד, ראו החידוש של אור פני משה (ר' שלמה ליכטנשטיין מאה 19) על

חג שמח ולימוד מחכים ומהנה
מחלקי המים

מים אחרונים 1: נחזור לרעיון של דרך ארץ שקדמה לתורה. ראו (שוב) ויקרא רבה ט ג פרשת צו: "דא"ר ישמעאל בר רב נחמן עשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה. זהו שכתוב (בראשית ג): לשמור את דרך עץ החיים. דרך - זו דרך ארץ ואח"כ עץ החיים זו תורה". ובגמרא פסחים דף ק"ח עמוד א: "אמר רבי יהושע בן לוי: הני עשרים וששה הודו כנגד מי - כנגד עשרים וששה דורות שברא הקדוש ברוך הוא בעולמו, ולא נתן להם תורה, וזן אותם בחסדו". האם זה הסוד? לדעת לחיות בעולם של חסד ודרך ארץ?

מים אחרונים 2: בין השיטין הזכרנו את פירוש משך חכמה לדברים לג בהקשר לתוקף המצוות עפ"י הרמב"ם במשנה חולין, בהקשר למתן תורה לעם ולא ליחידים, ובהקשר להבדל בין נבואת (תורת) אברהם ונבואת (תורת) משה. להלן דבריו במלואם למעוניינים.

משך חכמה דברים לג ד פרשת וזאת הברכה - בין נבואת אברהם לנבואת משה

ולפי זה עדיין יש לפקפק חלילה אם יבוא נביא ויתן אות או מופת להפוך או לבטל הדברים שנצטוונו על ידי אברהם אבינו עליו השלום או על ידי נח, כמו אבר מן החי, וגיד הנשה על ידי יעקב. לזה הורה רבינו²⁵ לעיקר גדול: כי לא נצטוונו רק ממשה, שהשי"ת צוה על ידי משה שנימול כמו שאמר לאברהם, וכן כולם. ותו (ועוד), נבואת משה היה על ידי ראייה מוחשת בפרסום גדול במעמד כמה רבבות אלפים ישראל. ואם כן כל מי שיראה אות ומופת לבטל, שקר בפיו, והוא על ידי להט או כישוף, או בעבור לנסות כמפורש בתורה. ולכן ניתנה התורה בימי משה ולא בימי האבות, כי אז היינו צריכים להאמינם. מה שאין כן בימי משה שהריבוי היה גדול מאוד, וכולם עדי ראייה. אם כן, הבדל גדול באלו המצוות שנצטוונו בהם טרם מתן תורה קודם זמן נתנית כלל התורה, בין לאחר זה.²⁶ והוא, כי קודם מתן תורה היה אפשר לפקפק, ובבוא נביא אחר באות ומופת לבטל - למי יאמין יותר? אבל אחר מתן תורה, כל האותות שבעולם וכל נביאים לא יוכלו להסיר אף דבר אחד מן דתנו הקדושה.²⁷ וזה שאמר: "תורה צוה לנו משה, מורשה קהילת יעקב" (אחזונה ולא נעזבנה - רש"י), שאינה כפי מה שהיו במצוות קודם מתן תורה שהיה קל הביטול ולא הוחזקה עדיין.²⁸ לא כן, "תורה צוה לנו משה מורשה" - ירושה היא לעולם לקהילת יעקב.²⁹ ומפרש, מפני מה: "ויהי בישראל מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל", שזה היה בקיבוץ כל כלל ישראל, והיה "מלך" - זה הקב"ה - בתוכם, וכולם זכו למעלת הנבואה.³⁰

הלכות יסודי התורה לרמב"ם פרק ה הלכה א דין קידוש השם: "... רק קודם שנתנה התורה לא היה כח באבות רק להחמיר עלייהו במצות התורה, אבל לקיים קולות שהקילה התורה לא מצו כלל כיון דעדיין לא ניתנה התורה וקולותיה". נחזור ונקרא את מדרש שיר השירים רבה לעיל שספר שמות זיכה אותנו בספר בראשית, שבזכות שאמרו "נעשה ונשמע" התגלה למקבלי התורה גם ספר הבריאה והאבות, נחזור ונקרא ונמצא בו פנים חדשות. ההליכה לאחור, ממתן תורה בסיני לבריאת העולם חוזרת ומעוררת את 'תורת האבות' - תורה שכוללת למשל את **התפילות שהאבות תקנום** שיסודן לפני הקמת בית המקדש והן איתנו גם אחרי חורבנו. בשכר אמירת "נעשה ונשמע" על 'תורת משה', המסמלת את המצווה ועושה, קבלנו תזכורת שתורת אברהם חיה וקיימת, ובשכר אמנת האבות, השתיל ששתלו ועשיית המצוות כמי שאינו מצווה ועושה, זכינו לתורת משה ובה דין "וחי בהם" שהוא חלק ממצוות קידוש השם.

²⁵ הוא הרמב"ם בפירושו למשנה במסכת חולין שהבאנו בתחילת דברינו.

²⁶ לאחר מתן תורה.

²⁷ וכמאמר חז"ל: "שאינו נביא רשאי לחדש מעתה" (יומא פ ע"א, מגילה ב ע"ב ועוד), אך רשאי לעבור על תורת משה ב"הוראת שעה" (יומא סט ע"ב, הוריות ו ע"א) ואלהו בהר הכרמל, גדעון ועוד. ראו דברינו **ענת לעשות לה' הפרו תורתך** במגילת רות.

²⁸ "קל הביטול" הוא אולי לשון קלה מדי, בפרט על מצוות המילה בה הוזהר אברהם לשומרה לדורות ובאיסור כרת. אבל הכוונה ברורה.

²⁹ ראו דברינו **מורשה קהילת יעקב** בפרשת וזאת הברכה.

³⁰ ומשה בענוותנותו עונה לשאלת העם מה יהיה אחריו: "נביא מקרבך מאחריך כמי יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעו" (דברים יח טו), אבל התורה חותמת בפסוק: "ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ה' פנים אל פנים" (דברים לד י), וחכמי הדורות הדגישו שוב ושוב את מעלת משה על פני כל שאר הנביאים שהיו ושעתידים אי פעם לעמוד. ראו מורה נבוכים חלק ב פרקים לד-לה.